

KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL (1922–1945)

Szerkesztette Bokor László, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Tverdota György. I–III. kötet. Bp. 1987. Akadémiai Kiadó, 2174 l. (Új Magyar Múzeum 15.)

A szakfolyóirat műfaji követelményeihez képest talán szokatlanul, de mégsem tudom másképp, mint – szinte tolakodóan – személyes hangon kezdeni ezt az ismertetést. Hosszú ideje együtt élek ugyanis ezzel a recepciótörténeti gyűjteménnyel, amelynek most bemutatására és kritikájára vállalkozom. Nemcsak hogy évtizedek óta virtuálisan létezett, hanem – megalapozója, első szerkesztője, Bokor László jóvoltából – kéziratos kutatói nyilvánossággal is rendelkezett. Nem szamizdatként, hanem – ritka tudományetikai és pedagógiai erényekre vallóan – a „titkot megosztó”, az eddigi gyűjtés kéziratanyagát kölcsönadó gesztus tárgyaként. Amikor 1972–74-ben az *Irodalomtudományi Intézet* kezdő kutatójaként a 30-as évek baloldali-szocialista irodalomszemléletének feldolgozására kaptam megbízást, a saját bibliográfiai és textológiai feltárás kiegészítése s kontrollja céljából, egyúttal a munka jelentős technikai megkönnyítése érdekében fordultam Bokor Lászlóhoz. Önzetlenül megosztotta velem gyűjteménye jelentős részét, beavatott a már akkor is hatalmas anyagba. Miközben – néhány ponton – talán magam is hozzájárulhattam az ő munkájának pontosításához, gazdagításához (ami persze csak aránytalanul kicsi „viszonzás” volt az ő segítségéhez képest), e gyűjteményre már jórészt kész – bár még kéziratos – dokumentumként hivatkozhattam a 70-es évek derekán publikált kritikátörténeti dolgozataimban.

Tizenöt év telt el azóta, hogy e kéziratos gyűjteménnyel találkoztam. Néhány évvel ezelőtt Bokor László váratlanul meghalt, s Tverdota György, az életkorban nálam is fiatalabb József Attila-kutató vállalkozott arra, hogy befejezze, kiegészítse a gyűjtést, s megszerkessze,

sajtó alá rendezze ezt a roppant hagyatékot. Újabb évek teltek el, s párhuzamosan azzal, hogy Tverdota György saját, eredeti kutatásával is szuverén irodalomtörténésszé érett – eléggé csak utalni *Ihlet és eszmélet* c. tanulmánykötetére (Bp. 1987. Gondolat Kiadó), illetve sikeresen megvédett eszmétörténeti-filológiai jellegű kandidátusi értekezésére –, tiszteletre méltó bátorsággal és alázattal végezte az utószerszítő munkáját is. 1988 elejére pedig az olvasó asztalára segítette az évtizedek óta készülő mű háromkötetes, több mint 2000 oldalon kinyomtatott inkarnációját.

Tverdota szerény, etikailag is példászerű bevezetője nemcsak a vállalkozás kereteit, a válogatás, jegyzetelés szakmai szempontjait és problémáit részletezi, hanem röviden megírja szinte regénybe illő történetét is. Eközben példászerűen korrekt áttekintést ad az egész József Attila-kutatás történetéről, illetve a „több generáció közös erőfeszítése” eredményének tekinthető *Kortársak József Attiláról* tudománytörténeti jelentőségéről. A bevezetőnél persze fontosabb maga a munka, amely szakmai mestermű: teljességre törekvően, mértéktartó s mégis alapos jegyzetektől kísérve gyűjti össze mindazokat az írásokat, kritikákat, interjúkat, verseket, tudósításokat (illetve cikkrészleteket), amelyek 1922 és 1945 között József Attila költészetével, életével, munkásságával foglalkoztak a sajtó nyilvános fórumain. Jól körülhatárolt és meggyőzően indokolt válogatási szempontokat érvényesít a két, „posztumusz” társsá lett szerkesztő: például néhány fontos naplórészlet (Radnóti Miklósié) is bekerült a gyűjteménybe, ugyanakkor okosan, igényesen rostálták meg az anyag hordalékos részét. Azokat a szövegeket, amelyeknek szerzői vagy jogutódai

megtagadták a hozzájárulást az újraközléshez (!), illetve amelyeket – különböző okokból – nem helyeztek el teljes terjedelmükkel a főszövegben, idézetek, ismertetés vagy legalább pontos címléírás formájában rögzíti a kötet. Érthetően elmaradt a költővel foglalkozó 1945 előtti terjedelmesebb életrajzi könyvek (Németh Andoré, József Joláné stb.) újraközlése, viszont a teljességre törekvően együtt olvasható kritikai visszhangjuk.

Sajnálkozhatunk azon, hogy szinte három évtizedet késett ez a gyűjtemény, ugyanakkor mind szakmailag, mind a szélesebb közvélemény, a tágan értett nemzeti önismeret szempontjából mégis örülhetünk a megkésetttség előnyeinek, a kvázi-teljesség, a textológiai-filológiai pontosság, az értelmezési-utalási tágasság tudományos értékeinek. Példaszerű recepciótörténeti szövegbázis e könyv (miközben reveláló s megrendítő olvasmány is): a köteteket kézbe vevő, alkalmilag vagy rendszeresen forgató olvasó eredményként, kiemelkedő teljesítményként igazolhatja vissza mindazt, amit szándék-ként, reményként Tverdota bevezetője megfogalmaz. Valóban összeáll előttünk „egy korszak József Attila-recepciójának teljes képe, olyan kép, amely lényegesen aligha módosul a jövőben”. (16. l.) Mindemellett sikerült elérni azt is, hogy „a gyűjtemény mindjobban találkozhasson korunk érdeklődésével, s a bebábozódott kézirat minél fiatalosabban ébredhessen hatékony és mozgékony életére”. (10. l.)

Bár az irodalomtörténeti kutatások számára eddig sem voltak hozzáférhetetlenek a József Attila-recepció legfőbb dokumentumai (mindenekelőtt a kritikai visszhangra és az utóéletre gondolkod), ez a könnyen kezelhető, jól jegyzetelt, életrajzzal és kitűnő mutatókkal (vershivatkozások, újság- és folyóiratcímek, névindexek) ellátott gyűjtemény reveláló módon gazdagítja *szakmánk élvonalbeli teljesítményeinek* körét. Módszertanilag igen tanulságos a recepciótörténeti és -elméleti kutatások megélénkülése idején, de nélkülözhetetlen a József Attila-kutatások továbbfejlődése, remélhető fellendülése távlatából is. Ami pedig az eszme-, a recepció- és az irodalomtörténet időszakos pedagógiai, tömeglélektani, nemzeti önismereti, ideológiai oldalát, „hasznát” illeti, nos ebből a szempontból – sajnós és szerencsére – ezernyi

közvetett és közvetlen tanulsággal, mementó értékű, modellérvényű üzenettel szól hozzánk ez a gyűjtemény. A József Attila életére s utókorára jellemző értékelismerési, értékelsajátítási, irodalomkritikai differenciák, viták, illetve a riasztó, a „felelősséget kiáltó” süketségek, torzítások, mulasztások, az elhallgatások és a ki-sajátítások döbbenetes kritikátörténeti tükrökre ez a három kötet. Egyúttal a mítoszok és legendák, ellenmítoszok és ellenlegendák képzése és képződése többévtizedes múltbeli gyakorlatának „szigorú” dokumentumaként – aligha részletezendő – mai, hozzánk szóló figyelmeztetésekkel is szolgál. Kötelező olvasmányként kellene szolgálnia minden, tollat ragadó író, irodalomkritikus és irodalompolitikus számára. Nem a tévedéstől, a nagy formátum fel-nem-ismerésétől való beteges félelemre apellálok; a kritikust elbizonytalanító, a vitáktól elrettentő, a mindent dicsérettel s ezáltal a középszerűségnek kedvező hangulatkeltések tudománytörténeti igazolására nem alkalmas ez a munka. De figyelemzetet a mű és a tehetség iránti tisztelt elsődlegességének igényére, az elemi tény- és tárgyszerűség kötelezettségére, a mindenkori progresszív társadalmi, eszmei és művészi „oldalainak” – ha nem is automatikus, sőt küzdelmeket, önkorrekciót feltételező – egymásrautaltságára, s olykor az emberi, kritikusi, írói tisztesség minimumkövetelményeire. Mindennek további részletezése azonban aligha tartozik már e folyóirat hasábjaira.

A 70–80-as évek József Attila-kutatásainak sorában, azokkal szervesen összekapcsolódva, tudománytörténetileg is jelentős Bokor László és Tverdota György munkája. Ha nem is azonos, de műfajilag rokon ez a vállalkozás azzal, amit a Petőfi-hagyományban Endrődi Sándor összeállítása képvisel: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. (Bp. 1911.), s amelynek javított, kiegészített faksimile-kiadása – Benjámin László, Kiss József és Pataki Ferenc sajtó alá rendezésében, a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* gondozásában – 1972-ben szélesebb körben is hozzáférhetővé vált. De rokon a *Kortársak József Attiláról* c. gyűjtemény – mutatis mutandis – azokkal a dokumentumösszeállításokkal is, amelyek az Ady-hagyomány gerincét képezik: a Dóczy Jenő és Földessy Gyula szerkesztette *Ady-Múzeum*-ra (I–II. kötet. Bp.

1924–25.), valamint a Kovalovszky Miklós pártatlan kutatói szenvedélyét dicsérő *Emlékezések Ady Endréről* c. háromkötetes vállalkozásra (Bp. 1961–1987.) gondolok. Tverdota György – mértéktartó s mégis alapos, sokfelé elágazó – jegyzeteivel szinte az egész József Attila-kutatást integrálja, ami ugyan alapvető tudományos követelmény, de ilyen fokú realizálásával és figyelmes korrektségével meglehetősen ritka erény. (Néhány kritikai észrevételre, hiányérzeteim megfogalmazására még sort keríttek.)

A József Attila-kutatásoknak, a mai recepciónak (az iskolától a közismerten át a tudományig) a költészetértelmezés, a lírai világkép és politikum fölfejtése, világirodalmi és hazai „kapcsolatrendszerének” elemzése áll a tengelyében; így is kell legyen, s Tverdota György ennek a szakterületnek is avatott művelője. Ám ez a tágan értett hagyománytörténeti dokumentumkötet az életrajz és a kortörténet, a pszichológiai és pszichiátriai kutatások és értelmezési viták, a politika-, eszme- és kritikatörténet szélesebb és mélyebb dimenzióiba is beleágyazódik.

A 80-as években örvendetesen megélnékültek, szemléletileg is megújultak a József Attilával kapcsolatos vers- és prózateológiai kutatások, viták. Az *Összes versek* Stoll Béla szerkesztette impozáns kritikai kiadása (I–II. kötet. Bp. 1984. *Akadémiai Kiadó*) után is van már több új részeredmény, készül a költő prózai írásainak kritikái kiadása, s eközben izgalmas szövegfilológiai, kronológiai és értelmezési viták is megtermékenyítik a kutatásokat, például: Miklós Tamás *József Attila metafizikája* c. könyve (Bp. 1988. Magvető) és Tverdota György bírálata (*Új írás* 1988. 7. sz.). Mindezen túl számos kapcsolattörténeti kérdés, téma is új megvilágításba került, elég csak utalni Illyés Gyuláné *József Attila utolsó hónapjairól* c. könyvére (Bp. 1987. *Szépirodalmi Kiadó*), illetve ennek visszhangjára; a kommunista mozgalomhoz fűződő kapcsolatot feltáró új adatközlésekre, értékelésekre (Horváth Márton és Pintér István a *Kritika* 1986. 2. számában, Fejtő Ferenc, Gyertyán Ervin és Hollós Korvin Lajos a lap 1986. 8. számában, Újhelyi József és Szabolcsi Miklós az 1986. 11. számában, valamint Horváth Ivánnak egy szegedi belső egyetemi kiadvány-

ban 1988-ban publikált írása). Emlékeztetni kell arra az örvendetesen elmélyülő munkára is, amely a *Szép Szó* és szellemi körének, köztük az ez idáig kevés figyelemre méltított Gáspár Zoltán, K. Havas Géza és Ignótus Pál munkásságának a feltárására és értelmezésére irányul, mindenekelőtt Bozóki András, Lengyel András és Nagy Csaba kutatói műhelyeiben. A Bokor László és Tverdota György összeállította recepciótörténeti gyűjtemény a 80-as évek elejéig (néhány ponton: derekéig) rögzíti, összegezi e kutatások eredményeit; egyes témákban pedig valóságos minidolgozatokkal is szolgál a kötet. A József Attila betegsége körüli tudnivalókat, kutatási eredményeket, vitákat például Bókay Antal külön e könyv jegyzetei számára összefoglalta a 847–852. oldalakon. Ugyanakkor a nyitva, megkérdőjelezve hagyott kérdések, témák, illetve a párhuzamosan folytatott kutatások jelzése kapcsán ez a három kötet *össztönzést, távlatokat* is kínál a mai és holnapi József Attila-tudomány számára.

Alaposan újragondolandó, sőt „újraírandó” e testes dokumentumgyűjtemény alapján a két világháború közötti József Attila-recepció és -értékelés története, s most már megírható talán szociálpszichológiai megközelítésű tudattörténete is. Tverdota György szikár, de pontos bevezetője meggyőzően vázolja föl s jelöli ki e két – egymásra is ható – történet ívét, súlypontjait; illetlenség lenne tovább tömörítve ideidézni megállapításait. Ami az újragondolást illeti: Gáspár Zoltán *A költő és a köztudat* c., a *Magyar Csillag*ban 1942-ben publikált átfogó tanulmánya (1752–1759. 1.), valamint Komlós Aladár közismert 1948-as esszéje (*József Attila kritikusa*) óta számos összefoglaló vagy részleges igényű munka vállalkozott a József Attila-kritika, a József Attila-hagyomány eszmétörténeti feltárására. Most, a 80-as évekből visszaneézve, nemcsak a 20–30-as évek történelmi-kulturális-ideológiai megítélése számára nyíltak új lehetőségek – a Szovjetunióban megindult és felgyorsult folyamatok termékenyítő tudományos következményeire, a hazai nyilvánosságot is korlátozó tabutémák, értelmezési árnyékok radikális csökkenésére is érdemes utalni ebből a szempontból. Egyúttal végre kiépül a recepciótörténet biztos filológiai, tex-

tológiai bázisa, s ebből fakadóan az arányok s irányok törvényszerű újragondolásának tudományos kötelezettsége is jó eséllyel teljesülhet.

A recepció *folymatos újraértelmezésének* ugyanakkor nemcsak immanens tudomány-módszertani és filológiai feltételei, motívumai vannak, hanem a mindenkori utókor teremtette szemléleti-irodalmi kilátópontok, rálátások is ezt diktálják. Ez utóbbiak között természetesen ugyanúgy lehetnek az objektív igazság közelítését segítő, mint ahogy attól el is távolító szempontok. Minél messzebb kerülünk azonban a megidézett kortól, annál nagyobb talán az esély arra, hogy a mai valóságra is reagáló jelenlegi recepció szubjektivizmus-faktorát és historizálás-faktorát megsűrjük, csökkentjük, „önkorlátozzuk”.

A tradíció tudatot tudományosan is megteremkenyítő lehet viszont minden – mégoly szubjektív fogantatású – mai József Attila-élmény, ha kellő kontrollal épül be az irodalomtörténet-írásba. Hiszen – hogy Gáspár Zoltánnak a költő budapesti temetésén, 1942. május 3-án elhangzott gyászbeszédét idézzem – „minden igaz hagyomány friss, mert természete a folytonos megújulás, az étellel való állandó kölcsönhatás. Tegnap és ma változásából, hagyomány és jelenvalóság dialektikájából születik a diadalmas igazság, amely elbírná az idők változását, a szerencse forgandóságát és a biztos holnap felé mutat”. Gáspár Zoltán, utalva a költő reményére, hogy hibátlanul írják majd nevét, ugyanakkor kísérteties előrelátással arra is figyelmeztet: „ez a névírás nem egyszerűen írásjelek kérdése. A betűk tovatűnő árnyakat próbálnak örök formába illeszteni, de az idő múlásával a sorközök új jelentéssel telnek meg, s az írásjelek más valóság jelképei, más árnyalatok kifejezései lesznek. Írás és lélek küzdelmébe beleeszölhat a torzító szándék. Mi fogadjuk meg itt a most még névtelen sírnál, hogy lelkünkben mindig hibátlanul írjuk ezt a nevet. Akkor majd utóbb, mikor mi, kortársai is már múlttá leszünk, a márványba vésett név az igazi József Attilát jelenti majd az utókornak”. (1659. l.)

Az a mintegy ezer újsághír, tanulmány, kritika, tudósítás, József Attilát idéző vers, cikk-részlet, nekrológ, emlékezés, amelyet a könyv összegyűjt, sokféleképpen csoportosítható, jellemezhető. Feltűnő az utókor olvasóinak, hogy

az írások számszerű többsége nem a művel, nem a költő verseivel, a kortársakhoz szóló művészi üzeneteivel, hanem „*botránnyai*”-val: pereivel, öngyilkossági kísérleteivel, életrajzi „*érdekességeivel*”, betegségével, politikai szerepvállalásával, tragikus halálával, az utólagos kisajátításokkal foglalkozik. Ezek sorában: legendák teremtésével és oszlatásával is. A háromkötetes dokumentumkönyv nagyobbik hányadára építve mindenesetre most már megírható a fentebb említett „*egyik*” történet, a *szociálpszichológiai megközelítésű tudattörténeti, sajtótörténeti József Attila-recepcióé*, benne a társadalmi befogadás, a legendásítás, a hisztéria, a bűnbakképzés és amnézia megannyi tünetével és tanulságával.

Ami a „*másik*” történetet, a szűkebben vett *kritikai és esztétikai jellegű József Attila-recepció* történetét illeti: lényegében négy szakaszt különíthetünk el az 1922 (a költő első említése) és az 1945 közötti időszakban. Az 1920-as éveket, az 1929–1934 közötti szakaszt, az 1935–37-es „*beérkezést*” és az utókort. Lehet persze másféle tagolást is végezni, s differenciálható az utóélet is (pl. 1942 lehet egyfajta szakaszhatár), de végül is nem a kronológia, hanem a valódi történetiség a döntő. Szinte mindegyik időszakra jellemző, hogy még a *költészettel*, a *művel* foglalkozó esszék, kritikák érvelésébe is elemi erővel szőtt bele az *életrajzi személyiség* (a maga kapcsolataival és gondoljaival), a költő egyéniségének varázsa vagy zavarodottsága. Nem a szubjektum tisztelete és sorsának nyilvánossága itt a „*probléma*”, hanem – túl a költészet, a művészi érték bemutatása, méltatása *helyett*, a szenzációhajhász zsurnalizmus feltűnő mértékén – az, ha az érhetőnél is durvábban befolyásolja az „*életrajziség*” szempontja az költőség, az érték, a világkép karakterizálását, minősítését.

A „*külső*” elemek ilyen torzító szerepe egyaránt érvényesülhet a felfelé és a lefelé stilizáció formájában. Leginkább a szegénység, az árvaság, az elemi „*polgári*” életvitel nehézségei, a betegség és az öngyilkosság fölötti – szubjektíve persze sokszor őszinte, tiszteletre méltó empátiából fakadó – sajnálkozás és megrendültség, valamint a proletár egzotikumnak, illetve a szervezett mozgalmi embernek szóló érdeklődés játszanak feltűnően torzító szere-

pet. Nem azt teszem szóvá, hogy ezek az életrajzi tények, szempontok publicisztikai fordulatként, olvasmánynépszerűsítő beajánlásként, a költőiség hátterét, motívumrendszerét feltárázó magyarázatként vagy akár retorikai alakzatként szerepelnek a kritikai írásokban. A baj az, ha a társadalmi (esetenként az irodalmi) köztudat jelentős részét csak a művész „életrajzisa”, életének „pikantériája” köti le, érinti meg, illetve ha ez a megközelítés értékrendtorzító, „mentegető” vagy „leértékelő” szempontként objektíválódik. A kortársi (és az 1945 utáni) József Attila-kritikát bizony alaposan megterhelte ez a funkciózavar – méghozzá szinte mindegyik politikai, szellemi, irodalmi irányzat képviselői részéről, durvább vagy finomabb formában. Olykor még a legnagyobbak esetében is (Németh László, Halász Gábor stb.), nem beszélve a jobboldali vagy a szektás megítélés típusairól.

Rokon ezzel a torzulásos kritikátörténeti modellel az is, amikor a költői, az irodalmi teljesítmény végső értéke, minősége szempontjából másod- vagy harmadlagos „ügyek”, a politikai és irodalomközéleti viszonyrendszerben vállalt vagy juttatott szerep, ennek egyetértő vagy elutasító megítélése deformálja a mű értékelését. Mindezt persze könnyebb utólag látni így: a kortárs sokkal kevésbé képes erre a differenciálásra; még akkor is, ha esetleg éppen ezt az elválasztást – ti. a „tisztá esztétikum” és a „politikum”, az „irodalomközéleti szerep” éles elkülönítését – írja kritikái zászlajára. Hiszen az önelnevezés, öndefiníció korántsem jelent garanciát a szándékolt elkülönítés valódi realizálására: sokszor inkább egyfajta dezideologizáló új-ideologikusság, esztéticista köntösbe öltöztetett pszichologizmus vagy másféle átértelmezés tanúi lehetünk.

Az a szerepvállalás, amely József Attilát az „istenkáromlás” miatti számos bírósági perben, a *Bartha Miklós Társaság* soraiban (kétszer is), a Babits Mihály irodalompolitikájával szembeni nemzedéki és irányzati szervezkedésben, a kommunista, majd a szociáldemokrata párt különböző formációiban, a tiltakozó akciókban és aláírásgyűjtésekben, a *Szép Szó* közösségében s másutt is „felléptette”, rendkívüli módon deformálta költői megítélését, nemritkán még a vele rokonszenvezők esetében is. S e tekintet-

ben *kritikátörténetileg* megint nem az a fő kérdés, hogy mikor s mennyiben volt igaza József Attilának (a Babits elleni pamfletben, a szektás kommunistákkal való ütközésében, a népi írók némelyik politikai szerepvállalásával szembeni bizalmatlanságban), hanem az, hogy ezek az – önmagukban, eszme- és kortörténetileg persze fontos közszereplések, álláspontok – milyen nagy mértékben térítették el a kritikai-esztétikai írások jelentős részének irányzékát. Paradoxon ugyanakkor, hogy a legtöbb reveláló erejű, maradandónak bizonyult tehetség- és értékelismerés, sőt szintetikus igényű irodalomkritikai analízis hátterében is feltűnik a személyiség, József Attila ismerete, illetve a kritikus és a költő gyakran mély baráti kapcsolata is, Juhász Gyulától és Espersit Jánostól Németh Andorig és Fejtő Ferencig. Jelezve: a lírai tehetség, illetve a költői-művészi *világkép totalitása* megközelíthetőségének, megértésének, elsajátításának és továbbsugárzásának szociál- és individuálpszichológiaiailag összetett folyamatát.

Az első kötetek kritikai visszhangjában még feltűnően egy irányba húzó érvек, minősítések, szinte kulcsszavak dominálnak, mintegy content-analysisre buzdítva a kései olvasót. Döbbenetes ugyanakkor, hogy a pályakezdő évek mennyi máig maradandó kritikai felismerést, előrejelzést, nagyságrendi megsejtést, „jóslást” is felmutattak, elég itt Juhász Gyula, Espersit János, Lakatos Péter Pál, Pintér Ferenc, majd az idősebb Ignotus, az 1926-os Gaál Gábor, Hatvány Lajos, Raith Tivadar, Komlós Aladár, Németh Andor nevét említeni.

Az az ismeretlen szerzőjű 1925. januári cikk, amelyik kimondja: „József Attila az az ember, aki után át szokták javítani az esztétikákat” (70. l.), ugyanúgy példa erre, mint a többek által szóba hozott „Petőfi-Ády”-analógia, de ilyen Espersit János 1929-es megfogalmazása is: „megvan rajta az isteni jel, s hisszük, hogy verseivel bele fog dőngeni a halhatatlanságba”. (150. l.) A *Madzсар József-féle Társadalmi Lexikon* 1928-as tömör szócikke is maradandóbb, mint számos későbbi lexikoné vagy enciklopédiáé. (122. l.) Külön tiszteletre és elismerésre méltó azoknak a – ha nem is élvonalbeli, ha egyébként szinte el is feledett – kritikusoknak a munkássága, akik eltökélt meggyőződéssel, szinte a költő pályakezdésétől fogva ki-

áltak József Attila mellett, akik a legtisztessé-
gebb értelemben voltak „jó adminisztráto-
rai”. A neves és maradandó Németh Andor
mellett akadt ugyanis néhány ilyen személy is,
elég csak a szocialista Nyigri Imrére, Nádass
Józsefre utalni. De az „ellenpéldák” sem kisebb
tanulással szolgálnak: pl. Gergely Sándor és
Féja Géza József Attila-írásainak valóban kom-
oly és kritikus értékelését is el kellene vége-
zni, mindenféle mentegetés és vádaskodás nél-
kül. Kiderülne többek között, hogy korántsem
csak az életveszélyes megbélyegzéseket osztog-
ató szektás szemléletű illegális s egynémely
emigrációs kommunisták ártottak József Attila-
lának s az általa is fémjelzett progresszióknak. A
népi jobboldal hangja pl. egyben-másban oly-
kor össze is csengett a szektáriánizmus 1945
előtti s utáni megállapításaival, elég csak Féja
Gézának a *Szép Szó*-t és körét minősítő 1942-es
mondatát idézni: „Szegény József Attila végül
egy dugárut csempésztető idegen-intellektuel
csoport védőoszárnyai alá szorult, s nem utolsó-
sorban ez a kényszerű szellemi frigy volt az oka
teljes meghasonlásának.” (1776. l.)

De máris túlságosan előreugrottam, holott
még csak a 20-as éveknél tartunk. Mindenesetre
tény, hogy a pályakezdő József Attila 20-as
évekbeli kritikai fogadtatása sokkal revelálóbb,
szenvedélyesebb, értékelismerőbb volt, mint
az 1929 és 1934 közötti, amikor pedig már
beteljesült az ígélet, s József Attila valóban szin-
tetikus értékű, szocialista ihletettségű, mélyen
nemzeti érvényű modern lírát alkotott. Néhány
telitalál-értékű felismerés, finom irodalom-
kritikai észekre és korszerű marxista orien-
tációra valló írás persze ezekből is évekből is
olvasható a gyűjteményben, de az objektíve – a
költői formátum és teljesítmény által – indo-
koltnál jóval kevesebb. Említsük azért meg
Zelk Zoltán találó kritikáját (129–130. l.), a
József Attilát Adyhoz mérő Dsida Jenő pompás
írását az *Erdélyi Helikon*ból (213–216. l.),
Fáby Zoltán rövid (223–224. l.) s Danzinger
Ferenc alaposabb (251–256. l.), de egyaránt
egy távlatos kommunista meggyőződésből fakadó
írásait, a hódmezővásárhelyi Pákozdy Fe-
renc briliáns cikkét (269–273. l.) s Németh
Andor szisztematikus kritikai munkásságát. S
az ellenpélda: a nyíltan jobboldali sajtó hallga-
tásán, lekezelő minősítésén túl a *Nyugat*, illetve

Németh László „sajátos” értéktévesztése, a
100%, a *Társadalmi Szemle*, a *Sarló és Kala-
pács* hallgatásai és megbélyegzései. Míg egy-
részről néhány – említett – értékelismerő kri-
tika és tanulmány végre szerves egységben méltatja
József Attila poétikai, életérzésbeli, világnézet
és stílustörténeti újítását s elméletileg is
korszerűen megalapozva – ha nem is kifejtve –
értelmezi a „szocialista költő”, illetve a „szocia-
lista líra” fogalmát; éppen e jelleg felismerésé-
nek a mentén polarizálódott – másrészről – a
kritikai közvélemény, s politizálódott át vég-
képpen művön, irodalmon kívüli szempontok-
kal, előítéletekkel. Így történhetett meg, hogy
csak igen kevesen érzékelték azt a líratörténeti
fordulatot, amelyet a *Külvárosi éj* (1932. októ-
ber) hozott nemcsak József Attila költészeté-
ben, hanem egész irodalmunkban.

Az újabb váltás 1934–1935 tájára, a *Medve-
tánc* idejére tehető, amikortól – még a költő
életében – végre szélesebb körben felismerik,
méltatják korszerű művészi világának *egyszerre*
esztétikai, emberi és világszemléleti értékeit. E
tekintetben a kommunista meggyőződésű Gaál
Gábor szerkesztette kolozsvári *Korunk*, a
Mónus Illés szerkesztette *Szocializmus* (s rész-
ben a *Népszava*), illetve – Cserépfalvi Imre ál-
dozatos könyvkiadói tevékenységén túl – a sa-
ját otthont biztosító *Szép Szó* írásai tették a leg-
többet a költő elismertetéséért. Ami pedig a
kritikusokat illeti: Bálint György, Fejtő Fe-
renc, Ignótus Pál, Németh Andor, Remenyik
Zsigmond, Szélpál Árpád s mások. Általuk s
ekkor mondatott ki (legmeggyőzőbben Fejtő-
nél) *József Attila korszak-meghatározó szere-
pe*, „elsődlegessége”, egyetemes, szocialista
humanista karaktere. Ennek az időszaknak a
leginkább ismert, földolgozott a József Attila-
receptiója, ezek a szövegek voltak eddig is a
leginkább hozzáférhetőek, ezért is szólok róluk
viszonylag keveset.

„Könnyebb” volt az értékelismerés a költő
halála után. Nem jellemezve a szárszói tragé-
diáról és a temetésről szóló tudósításokat, il-
letve a gyász, a búcsú különböző dokumentu-
mait, több gyűjteményes szövegkiadást, folyó-
irat-különszámot, értékes könyvet, tanul-
mányt, megrendítően szép esszét kellene felsor-
olni a végre megindult József Attila-kultusz
példáiként. Ugyanakkor elemi erejű társa-

dalmi-irodalmi lelkiismeret-furdalást, ön- és közzéadás, sőt bűnbakkeresést („ki a felelős József Attila haláláért?”, „ki a felelős Baumgarten-díj tartós elmaradásáért?” stb.), *legendszerűsítést* is felszínre hozott az 1938–1945 közötti utóélet. Ezt nem rosszállóan írom, de azzal a történelmi igazságszolgáltatási igénnyel, hogy azért mégis elsősorban azok értékelismerési és elemzési fogékonyságát, művészi és világnézeti érzékenységét, moralitását és emberi bátorságát illeti az utókor tisztelete, akik „szoros” kortársként, erős ellenszélben álltak ki mellette és tették le a korszerű József Attila-értelmezés alapköveit. Külön – itt nem részletezhető – kérdés a moszkvai *Új Hang* „szolid” (nem átütő erejű) kommunista rehabilitációja, az újdogmatikus-doktrinér kritika olyan „remekműve”, mint Sándor Pál 1940-es könyve, Erdélyi József „félszidőzásának” botrányos krónikája, sajtója, valamint a jobboldali, nyilas kisajátítások olyan döbbenetes torzszüleménye, mint amilyen Fiala Ferencé volt.

Már Gáspár Zoltán *A költő és a köztudat* c. kitűnő 1942-es esszéje szembesül az „utóélet” problematikájával, a kortárs s a túlélő közvélemény József Attila-képével. Joggal bírálja a művészi értékelismerés, az elemi emberi-író-társi, illetve a hivatalos támogatás és empátia *kihagyásait*. A torzítások, félrehallások, kisajátítások, igazságtalanságok felett is éles kritikát gyakorol, de azért nem hagyja magát megtéveszteni a felszíni háborgásoktól, indulatoktól, elfogultságoktól. Kimondja, amit azután az 1960–70-es évek marxista igényű irodalomtörténetírása tovább árnyalt, részletesen bizonyított s főleg értelmezett is, hogy József Attila műve nem osztotta meg olyan mértékben a magyar irodalmi közvéleményt, a szellemi-politikai életet, mint annak idején Ady vagy Petőfi. József Attila *nem vált vízvázalóvá*. Ez „előny” annyiban, hogy József Attilának kevesebb nyílt, frontális és szervezett támadást kellett elszenvednie, mint nekik, de „hátrány” is: a progresszió sem sűrűsödött, forrósodott föl mellette. Pontosabban: a József Attila melletti irodalmi-eszmei kiállítás nem vált olyan dinamikus s hitelű kristályosító, mozgalmatszervező erővé, mint Ady és Petőfi esetében. Sikere is „kisebb volt, lassúbb járatú és más természetű”, ahogy Gáspár Zoltán írta. (1752–1759. l.)

A gyűjtemény megrázó dokumentumát s háttérmagyarázatát adja e bonyolult folyamatnak is. Jóllehet indokolatlan az *utókor* fölényével számon kérni a *kortársi* tévedéseket, felelőtlen-ségeket, melyek bizony a legnagyobbakat is terheltek, azért felejtetni sem szabad. A mai tapintat nem lehet ok sem az amnéziára, sem az elhallgatásra. Ezért is örültem Eörsi István *Élet és Irodalom*-beli cikkének (1988. április 15.), amely – egy mély lélegzetvétel után – azt is kimondja: „A párt bírálata manapság veszélytelenebb, mint Babitskéé vagy a népies íróké. Mert ha – mondjuk – a Jászai Mari téren megnehetzelnek, az dicsőségszámba is mehet, de egykettőre oda az erkölcsi tőkécskénk, ha Babits vagy Németh László szellemének nagy tekintélyű kincstárnokai összevonják a szemöldöküket.” Hát igen . . .

Szaporíthatnám a példákat (József Attila kapcsán is) a furcsa – olykor tudományos álcájú – újdogmatizmusokra, historizálásokra, amelyek során például egy baloldali, szocialista, kommunista minden vélt vagy valós tévedése, egyoldalúsága, bűne a legszigorúbb (nemritkán túldimenzionált) ítéletben, fantomizálásban részesül, de mindenki másé (nem kisebb súlyú egyoldalúságok!) gyakran mentegetésben, eufémizmusban, az antidogmatizmus konjunk-túrájával leplezett tudománytalan felértékelésben. Ám részemről úgy illendő, hogy a hangsúlyt itt és most ne erre tegyem. A *Kortársak József Attiláról* c. gyűjtemény ugyanis még egyértelműbbé teszi, amit eddig is tudtunk: a XX. század legjelentősebb, világirodalmi rangú magyar szocialista lírikusát nem fogadta be, sőt eltaszította a *kortárs* szervezett magyar munkásmozgalom emigráns és hazai kommunista szárnya. Voltak egyedi kivételek (utaltam is ilyenekre), s volt némi „finomodás” is e „kínban” a költő halála után, de a szervezett *kommunista* mozgalom sem ideológiai-művészetszemléleti, sem stratégiai-politikai vonatkozásban nem ismerte föl József Attila formátumát és szocialista jellegét, sőt éveken át megbélyegezte („ingadozó”, „fasiszta”) vagy lekezelte őt.

Pedig József Attilának intenzív köze volt e világnézeti és politikai „vállalkozáshoz”, ihlető erőt, világképet merített a forradalmi eszme és mozgalom történelmi fővonulatából, értékeiből, a – Marx és Lukács György értelmezése

szerinti – nagy, „történelmi jelentésben vett párt” világnézeti, stratégiai küldetéséből. Ugyanakkor – megrendítően, önpusztítóan birkózva is e mozgalommal – maga is teremtette, korrigálta, megelőlegezte, „kikínlódta”, gazdagította, s ami a legfontosabb: *művészileg hitelesítette* ezt az örökséget. Nem utolsósorban a szekteriánizmussal részint leszámoló népfrempolitika, a korszerű nemzettudat, a tág és „tisztá” szocialista irodalomfelfogás, a militáns baloldali progresszivitás, a modern humanista eszmélkedés József Attila-i horizontjai révén.

A mozgalom akkori stratégiai-taktikai vonulata és a költő közötti *történelmi aszinkronban* nem az egyes közszereplők, vádemelők, középszerű vagy tehetségtelen akarnokok, bürokraták kicsinyes emberi tulajdonságai vagy József Attila tévedései játszották a főszerepet. Nem is az illegális párthoz tartozás, illetve a kizárás (esetleg: a kilépés) formája a döntő, hanem az akkori – s csupán a 30-as évek második felében, de akkor is csak ellentmondásosan módosuló – kommunista ideológia és politika számos torz vonása, elhibázottsága. Ami persze nem „menti” sem a hivatalos Magyarország, sem más, köztük egyes baloldali szellemi-politikai erők agresszív kommunistaellenességét, illetve a munkásmozgalomtól való idegenkedésből is fakadó irodalmi-minőségi érzéketlenséget.

A *szociáldemokrácia* soraiban sem könnyű, nem volt egyértelmű József Attila kritikai otthonra találása, főleg nem a költő szervezett kommunista tevékenysége idején, a 30-as évek elején, jóllehet lírája már ekkor is egyetemesen szocialista volt. A munkásmozgalom két szárnya közül azonban kétségtelenül ez a szélesebb sodrású, legális vonulat integrálta meggyőzőbben s maradandóbban, egyszerre művészi és világnézeti értékei révén József Attila szocializmusát. A 20-as évek kisebb kritikai írásaitól kezdve a 30-as évek derekán a szuverén kritikusi minősítésekben és Mónus Illés „intézményes” támogatásában testet öltő kiállításokon át a munkásírók és a Marosán György kezdeményezte 1942-es József Attila Emlékbizottság akcióiig húzódik ez az ív, nem beszélve most 1945 utáni folytatásáról. S bár a szociáldemokráciához való kritikátörténeti viszonyt *sem* szabad elsősorban napi pártpolitikai kérdésnek, szervezeti-párttagsági ügynek tekinteni, aligha ta-

gadható az összefüggés József Attila 1934–36-os – újabban Horváth Iván és Veres András által nyomatékositott – SZDP-tagsága és -elkötelezettsége, illetve a szociáldemokrata értelmiségi körökben tapasztalható művészi befogadása, magasra értékelése között.

Történelmietlen lenne persze (az évtizedekkel ezelőttieket megfordítva) egymás ellen kiját szani a baloldal, a munkásmozgalom, a szocialista elkötelezettség különböző áramlatait. Annál is inkább, mivel fél évszázados távlatból, ma már látható – s erre is bizonyíték ez a három kötet –, hogy a *tágan vett szocialista baloldal*, az érett, igényes marxizmus, a polgári és népi demokratikus, radikális progresszió legtöbb irányzata mégiscsak *összetalálkozott* József Attilában. Társadalmi, emberi, művészi üzenetének fölismerésében és tudatosításában – igaz, csak a költő halála után – a 30-as évek végén, a negyvenes évek elején létrejött a *baloldal népfreontos egysége*: Bálint Györgytől és Fejtő Ferencről Darvas Józsefíg és Illyés Gyuláig, Ignóus Páltól és Zsolt Bélától Móricz Zsigmondig és Veres Péterig, Gáspár Zoltántól és Márai Sándortól Halász Gáborig és Szélpál Árpádig, Déry Tibortól és Németh Andortól Peéry Rezsőig és Rónay Györgyig, Radnóti Miklóstól és Losonczy Gézától Bóka Lászlóig és Remenyik Zsigmondig, Barabás Tibortól és Kállai Gyulától Mónus Illésig és Szakasits Árpádig.

Ez a „József Attila-i egység” nemcsak a tehetség, a formátum és a teljesítmény feltétlen s egyértelmű elismerését jelenti, hanem – az eszmei, szemléleti, stílári sokszínűsége túl s annak révén is – végre annak széles körű felismerését és tudatosítását, hogy József Attila *korszerű művészisége és humánus szocializmusa* egy töről fakad. Hogy József Attilánál – az ő szavait használva – „a szocializmus mint költészet” ölt testet, e mozgalom s világnézet „eszmei tartalma” „lelkivé” válik, ezáltal művészileg is hitelesítve egy nembeli s nemzeti küldetésű osztály történelmi értékörökségét. Ezt akkor még olyanok is elismerték e „népfreontos” egység keretei közt (szakítva a „kettős könyveléssel”), akik nem tették magukévá, sőt elutasították a szocializmus eszmerendszerét.

A tragédia az, hogy ez a *virtuális egység* 1945 előtt nem vált az antifasiszta progresszió tevé-

keny, mozgósító erejű és tartós egységévé. S hogy a felszabadulás utáni egy-másfél évtizedben – az 1945 utáni rövid lehetőséget, az értéktérmet kísérleteket leszámítva – a további szétesés, kisajátítás és ellenkisajátítás hagyománytörténetét kellett megélnie a magyar progresszióknak és nemzeti kultúráknak. József Attila vonatkozásában is. Volt néhány erre utaló előjel az 1945 előtti évekből: nemcsak a „hagyományos” bürokratikus szektásságot, hanem a „finomabb” doktrínér kisajátításokat, az osztályharcos munkásmatikára leszűkítő értelmezéseket, illetve a fiatal Lengyel Balázs és Szabó Zoltán sablonosítás ellen óvó 1944-es cikkeit is említeni illik ebből a szempontból (1966–1970. I.). Azt rögtön hadd tegyem azonban hozzá, hogy ami óvás utólag sok szempontból igazolódni látszott (így Lengyel Balázsé és Szabó Zoltáné is), az egyáltalán nem tüntetheti fel számunkra szükségszerűnek s főleg nem a népfrontos marxizmusból törvényszerűen bekövetkezőnek az 1948 utáni riasztó – Horváth Márton-i, Révai József-i stb. – leszűkítéseket. Egyébként is: a történelem kutatóinak nem szabad hagyniok becsapni magukat a *post hoc ergo propter hoc* módszertanától, fájdalmas látzataitól.

Hogy mennyire nem, azt éppen az 1945 utáni három év József Attila-recepciójának izgalmas története bizonyítja, elég csak emlékeztetni Lukács György, Bóka László, Horváth Márton, Ignóus Pál, Erdei Ferenc, Fejtő Ferenc, Révai József, Justus Pál, Komlós Aladár s mások ekkori József Attila-értelmezéseire, illetve ezek korszerű feldolgozásaira (köztük Molnár János, Standeisky Éva, Tverdota György s mások tanulmányaira).

Ismertetésem elején már méltattam a Bokor László–Tverdota György szerkesztői páros munkáját, válogatási elveit, alapos s mégis önkorlátozó jegyzetkészítési módszerét, utaló és indexkészítési sokoldalúságát – az egész gyűjtemény tudományos szakszerűségét, filológiai megbízhatóságát. Az külön rokonszenves, hogy Tverdota György bevezetője tisztelettel szól arról a széles segítői-közreműködői körrel is, amelyre a szerkesztés, a sajtó alá rendezés,

számos filológiai és textológiai probléma megoldása kapcsán támaszkodhatott. Nem vonja vissza felsőfokú méltatásomat és elismerésemet az, ha az alábbiakban néhány hiányérzetemnek, kritikai véleményemnek is hangot adok; éppen ezek elhallgatása lenne alábecsülő tiszteletlenség mind e teljesítménnyel, mind pedig az *Irodalomtörténeti Közlemények* tradícióival szemben.

Sok megközelítésből lehetne kritikai kontrollt végezni a kötet szövegein és jegyzetein; minden ismertetés szerzője szükségképpen saját érdeklődése, ismeretanyaga, gyűjtési köre, jegyzetkészlete felől végez szűrőpróbát. Így teszek én is. Arra például nem vállalkozom, hogy a versközlések, illetve vershivatkozások pontosságát ellenőrizsem, arra még kevésbé, hogy az egyes vershivatkozások gyakoriságából kritikátörténeti, költészetismereti, líraszociológiai következtetéseket vonjak le. Pedig érdemes megvizsgálni, hogy a közel 1000 írásműben mely József Attila-versek (s vajon miért) szerepelnek feltűnően nagy vagy kis számban, s hogy a *vershivatkozások sűrűségi hálója* milyen „másodlagos” lírai értékrendet, illetve folyamatos értékátrendeződést sugall. Vizsgálódásaimban, kritikai megjegyzéseimben elsősorban a kortársi „szociometria”, a *kapcsolattörténeti háló* feltárásának, az elágazások és a viták jelzésének mikéntjére, pontosságára figyelek, de nem a vállalhatatlan terjengősség, a maximalista jegyzetkészítés felől fogalmazom bírálatom, hanem csupán a Tverdota György bevezetőjében vállalt tájékoztatósi nyitás, ugyanakkor a mértéktartás és arányosság igénye motivál (16–19. I.). Magam is azt vallom – s éppen ez igény egészében sikeres teljesítése miatt méltatom a köteteket –, hogy „az egyes publikációkat [. . .] nem elszigetelt, egyedülálló egységekként, hanem a kor alakuló József Attila-képének elemeiként, mozzanataiként” kell kezelni. Ahogy ismertetőm eddigi szövegében az idézeteket oldalszámmal jeleztem, a továbbiakban – összekapcsolandó az egyes írások főszövegbeli közlését és jegyzetét – hasznosabb a tételszámokra (= „t.”) utalni.

Módszertanilag is tanulságosnak, példaszervezőnek, a kritikai kiadásokat megközelítő színvonalúnak tartom a *Kortársak József Attiláról* szerkesztését; méltó ez a munka az *Új Magyar*

Múzeum sorozatához is. Egy kisebb jelentőségű szerkezeti kérdésben van csak vitám a szerkesztővel: amennyire egyetértek azzal, hogy az idegen nyelvű cikkeket eredetijükkel közli a főszövegben s a fordítást a jegyzetekben adja, annyira sutának hat viszont, hogy a jegyzetekben előbb jönnek a magyar nyelvű tárgyi és névmagyarázatok s utána a fordítás. Sőt: olykor következetlen is, például Arthur Koestler cikke esetében (657. t.). Örvedetesen kevés sajtóhiba terheli a munkát, de egy súlyosan értelemzavaró nyomdai elszedést nem hagyhatok említetlenül a bevezetőből, a 17. lap 1. bekezdésének 7. sorában.

Az elkövetkező évek során bizonyosan elő fognak még kerülni fontos, a kortársi József Attila-recepció körébe tartozó írások, a bukaresti Kovács János máris jelzett néhányat az *Élet és Irodalom* 1988. április 29-i számában. Magam egy ilyet tudok jelezni máris: Veres Péter *Munkásirodalom* c. cikkét, amelyben többször és hangsúlyosan kitér a költőre, s egyúttal általános irodalmi tanulságokat is levon művészi arculatából (= V. P.: *Munkások*. Bp. 1944.; Újraközölve: V. P.: *A szocialista műveltségéről*. Bp. 1978. 117–125. l.). Úgy érzem, egyébként, hogy Veres Péter nyomtatott hagyatékából (nem beszélve kéziratok örökségéről) valószínűleg még számos lényeges írás vagy legalábbis cikk-részlet kerülhetett volna be a gyűjteménybe. Más: Ignótyus Pál *Eliszaposodott irodalom* c. tanulmányának a költőre vonatkozó részét (495. t.) a főszövegben s nem jegyzetben kellett volna közölni: mind a szerző, mind a bírált könyv (Schöpflin Aladár irodalomtörténete), mind pedig a cikknek a József Attila-kritika szempontjából kulcsfontosságú mondanivalója okán.

Névtelen cikknek tünteti fel a kötet a *Medvetáncról az Óserő* c. lapban 1936 júniusában megjelent kis írást (296. t.). Most nem tudtam könyvtárban utánanézni, de jegyzeteim szerint a cikk „K. S.” monogrammal jelent meg. Sőt, kézbevéve Botka Ferenc és Vargha Kálmán *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. Személyi rész I. A–K* c. kötetét (Bp. 1982. Akadémiai K.), megerősítve látom 15 évvel ezelőtti cédulámat, amelyben meg is van a feloldás: „Kozocsa Sándor”. Kis bibliográfiai üzenetemre, amelyben 1974 nyarán Bokor László-

tól azt kérdeztem, akkori kéziratában ő miért nem oldotta fel ezt a monogramot, azt válaszolta: „most igen, akkor nem fogadta el sajátjának”; ti. a később kitűnő bibliográfussá érett Kozocsa Sándor 1974 előtt nem „vállalta” el ezt a korai, valóban nem éppen büszkélkedésre méltó cikkét, talán emberileg, önvédelemből, érthetően. S még egy apróság: a 988. tétel számú debreceni írás „J. G.” monogramja mögött – még ha az „baloldali” is feltételezett szerzője korábbi cikkeinél – Juhász Géza valószínűsíthető. Ami a baloldali hangoltságot illeti: elvégre ez a cikk már a felszabadult Debrecenben jelent meg, s a nem marxista tudatosságú, de progresszív Juhász Géza is elyszerűen méltathatja a 7 éve halott József Attilában együtt „a költőt és a szocialistát”: „József Attila a marxi ideológiát teszi költőivé, a száraznak, elvontnak érzett közgazdasági fogalmak kapnak tüzet és zengést nála.” Sejtésemet az is alátámasztja, hogy van – még hozzá lényeges – gondolati, érvelési folyamatosság Juhász Géza névvel jelzett 1943-as írása (965. t.) és az említett, pusztán monogramos cikk között.

Észrevételeim második csokra a jegyzet-apparátust, az utalási-tájékoztatói mezőt érinti. Egyetértve Tverdota szerkesztői önkorlátozásával, nem a vitákban való állásfoglalást, nem „a kályhától való elindulást”, nem a fontoskodó túlhivatkozást támasztom mértékként (s időhatárnak is elfogadom a bevezető dátumát, 1985 decemberét): csak a vállalt jegyzetelési szempontok olykori következetlenségeit, kihagyásait, pontatlanságait bírálom. A cikkek szerzőinek névsorában haladva csak néhányat említek hiányérzeteim, vitamegjegyzéseim közül. Bálint György kitűnő József Attila-cikkeit történetiségükben, évrrendszerük, szemléletük fejlődésében Hajdu Ráfi Gábor alapos tanulmánya is értékelte a *Kritika* 1980-as évfolyamában. Bóka László már 1945 előtt is 5 cikket írt a költőről, iránta való elkötelezettsége a felszabadulás után még termékenyebbé tette; ennek ellenére Bóka kiterjedt József Attila-kritikai munkásságára nincs semmi utalás, míg más, Bókánál kisebb jelentőségű, formátumú személyek esetében alapos személyi jegyzet fogadja az olvasót.

Érdekes cikket írt a költőről a hódmezővásárhelyi szociáldemokrata funkcionárius, Erdei

István (194. t.). Hogy maradhatott el a jegyzetből az utalás, sőt a részletes ismertetés arról a terjedelmes beszélgetésről, amelyet Erdei Istvánnal – e cikke kapcsán – éppen a kötet első szerkesztője, Bokor László folytatott a *Kritika* 1979. 2. számában? Nemcsak a költő vásárhelyi kapcsolatairól, hanem a szociáldemokrata mozgalommal, így a Mónus Illéssel kialakult viszonyáról is rendkívül fontos tények kerültek itt először napvilágra, melyeket a három kötet számos pontján lehetett volna hasznosítani. Feltűnően sovány a József Attila és Fábry Zoltán kapcsolatát feltáró jegyzet is: legalább bibliográfiai adatokkal illetni volna Fábry 1948-as, de a 30-as éveket is felidézni cikkére utalni: *József Attila szlovenszkói emléke* (= *Új Szó* 1948. dec. 25.; újraközölve több Fábry-kötetben), tömören jelezve a József Attila-kép folytonosságát és szenvedélyességét a vox humana egyetemés magyar közírójánál. Nem akarok álszerűen hallgatni a Fejtő Ferenc-ügyekről. Tverdota György megtisztelő, szinte zavarbaejtő, túlértékelő figyelemmel támaszkodik és hivatkozik a Fejtővel és a baloldali József Attila-kritikával foglalkozó 70-es évekbeli munkáimra; már kéziratban olvasta és tanácsaival a véglegesítésben segítette is Fejtő-könyvemet. Ezért nem értem, miért feledkezett meg arról, hogy például jelezze: az 1936 októberében horvát nyelven megjelent Fejtő-cikk (302. t.) szövege nagyrészt azonos *A háború utáni magyar irodalom* c. híres, 1937-es *Szép Szó*-esszével (381. t.), melyet a szerző a folyóirat munkatársainak csehszlovákiai előadókörútján is felolvasott. Egyébként is szűkösnek érzem a jegyzetbeli utalásokat ennek az óriási visszhangot kiváltó s a József Attila-kérdés szempontjából is emlékeztető eseménysorozatnak az elágazásaira, visszhangjára és feldolgozására.

Gábor Andor egykor persze túlértékelt József Attila-publicisztikája több utalás érdemelt volna, legalább Diószegi András és Illés László tanulmányainak említésével. Tverdota György több pályakezdő szaktanulmánya foglalkozott Kassák Lajos és József Attila költészetének eszmei-poétikai kapcsolatával. Annál feltűnőbb, hogy míg kevésbé jelentős recepciós kapcsolatokat feltár, Kassákról írván szűkmárkán bánik a tárgyyszerű jegyzetekkel is; elmarad a Kassák József Attila-képére való – mégoly

tömör – karakterizáló utalás, nem is beszélve Gró Lajoséről. Említtetlenül marad Kassák híres-hírhedt 1962-es cikke (*Huszonöt éve = Kortárs* 1962. 1808–1810. l.), amely az 1945 előtti Kassák József Attila-képét is felidéz. Hiányzik a 729. tételszámú Kassák-cikk (*Írói hivatalos és politikai szerep*) József Attilát is érintő, széles hullámszerű vitájának akárcsak bibliográfiai szintű jelzése: Erdődy János, Hegedűs Bite Dániel, Losonczy Géza, Radnóti Miklós hozzászólásainak említése. Marosán Györgynek az 1942-es József Attila Emlékbizottság létrehozásában és a költő exhumálásában, illetve budapesti eltemetésének megszervezésében játszott szerepét több cikk, illetve jegyzék is szóba hozza; a jegyzetek azonban csak Marosán 1968-as *Tüzes kemencé-jét* idézik, megfelelően a szerző újabb s bizonyos szempontból konkrétabb, forrásértékű írásáról (= *Népszava* 1980. április 4.).

Téglás Ferencnek József Attila *Az egységfront körül* c. írása ellen közölt cikke (227. t.) és az egész vita a két világháború közötti magyar munkásmozgalom történetének egyik legkényesebb tematikájára világít rá. A kérdésnek – valóban – máig is tiszteletre méltóan úttörő értékelését adta a József Attila Kritikai Kiadás III. (próza) kötet, illetve Szabolcsi Miklós *József Attila és az illegális kommunista párt viszonyának kérdéséhez* c. tanulmánya. Csakhogy ezek első publikálása óta évtizedek teltek el (Szabolcsi tanulmánya 1965-ös!), s úgy vélem, közben történt egy s más mind a párttörténeti, mind az ideológiatörténeti kutatásokban. Az ezekre való, összefoglaló utalást annál inkább igényelhetjük, hiszen „kisebb” vagy hasonló jelentőségű József Attila-kérdés is kap bizony a 227. cikk jegyzeténél terjedelmesebb magyarázatot. Hadd említsem például – a lehetséges, de persze nem kanonizálható álláspontok közül – Gyertyán Ervin több tanulmányát és könyvét is, például a *Párbeszéd sokszemközt* c. 1973-as kötetében olvasható két írást: *József Attila társadalmi helyzete és kritikái fogadtatása; Vád és valóság. A József Attila-dráma néhány szereplőjéről*. Egyébként mindössze egyszer, a költő betegségével foglalkozó szakirodalom kapcsán említik a jegyzetek Gyertyán Ervin nevét, mégpedig 1985-ös esszé-kötet („*Tisztán meglátni csúcsainkat*” Bp. 1985.

Kossuth) szerzőjeként. Nemcsak az érthetetlen ugyanakkor, hogy az egész háromkötetes műben egyszer fordul elő az egyik legeredetibb, legkezdeményezőbb József Attila-kutató neve (függetlenül attól, hogy ki, mikor, miben ért egyet vagy vitatkozik Gyertyánnal), de az is, hogy a hivatkozott 1985-ös könyv fontos tanulmányai (melyek közé az 1973-as kötetből is át-emelődött az említett két írás) nincsenek bedolgozva a jegyzetekbe, még adatszerűen sem. De visszatérve az egységfrontvitához: nemcsak az irodalomtörténeti, hanem a munkásmozgalomtörténeti kutatások új felismerései, önkorrekciós eredményei sem tükröződnek a jegyzetekben. Pintér Istvánnak a *Kritika* 1986. 2. számában megjelent – s éppen a költő és a munkásegységfront-vita viszonyát elemző – írása talán a „lapzárta” miatt nem kerülhetett említésre. Arra azonban nem látok magyarázatot, hogy a hírhedt moszkvai platformtervezet vitája is ilyen sovány ismertetést kap (159. t.), főleg, ha (amit tudok) Botka Ferenc és Illés László számos – a *Sarló és Kalapács*-csal is foglalkozó – tanulmánya ismert a szerkesztők előtt. Ugyanígy elstetettnek, indokolatlanul hiányosnak érzem a munkásírók cikkeivel (pl. 889., 890. tétel) kapcsolatos elágazások és tájékoztatási nyitások körét. A cikk nyomdai levonatának javításakor pedig már arra is utalhatok: 1988–89-ben új dokumentumokkal, értelmezésekkel és értékelésekkel gazdagodott a *költő és a munkásmozgalom viszonyát elemző szakirodalom* (Demény Pál könyvei, Ignóus Pál, Fejtő Ferenc, Koestler Artur, Ottó Ferenc emlékezései, Garrai László, Horváth Iván, Szőke György, Tverdota György, Veres András és mások újabb tanulmányai stb.).

A dokumentumkötet három évtizedes inerciája, lassú készülése, két külön munkálkodó szerkesztőt is emésztő érlelődése az előnyök mellett a néhány említett ponton – úgy érzem – a frissítés ellen hatott, s mintha engedett volna a felületességnek, a kapkodásnak. Ez már csak azért kár, mert e három testes kötet nem csupán az, ami elsődleges funkciója, hanem – éppen értékei révén – egyúttal a *korszerű József Attila-kutatás egyfajta kompendiuma* is, összefoglaló s új nyitásokra ösztönző állomása.

Lezárva kritikai megjegyzéseimet, még egy fenntartáscsomagot kell kibontanom. Szóvá kell tennem az összegyűjtött cikkek, írások *másodközlésének, utánközlésének* jelzésével kapcsolatos teljes következetlenséget. Nem akárom a példák tucatjait elsorolni, de néhányat kénytelen vagyok. Fodor József 902. és 952. tételszámú 1943-as cikke hozzáférhető: F. J.: *A történelem sodrában*. Bp. 1961. Gergely Sándoré: G. S.: *Hallgatás közben*. Bp. 1965. Egyes Halász Gábor-írások (pl. 630. t.) későbbi, gyűjteményes kötetbeli szereplésének megvannak az adatai, a 260. és a 865. tételszámú írásokéi viszont hiányzanak, holott ezek is olvashatók a *Tiltakozó nemzedék* c. 1981-es Halász Gábor-gyűjteményben. Kodolányi János 1942-es *Híd*-beli cikke (811. t.) szerepel a *Visszapillantó tükrök*-ben (Bp. 1968.), 634. tételszámú írása is, de erről megfeledekzik a jegyzet. S miközben gondosan regisztráltatnak kis jelentőségű írások utánközlései, elmarad annak rögzítése, hogy Móricz Zsigmond két pompás József Attila-eszszéje is számos Móricz-kiadásban hozzáférhető még; a legújabb: M. Zs.: *Tanulmányok I.* Szerk.: Szabó Ferenc. Bp. 1978. Ugyanez a helyzet Veres Péter 1942-es cikkével: újraközölve az író *Közös gondjainkról* c. 1955-ös kötetében, de a későbbiekben is. A „legszebb” bibliográfiai amnéziát talán a Tverdota György írta bevezető produkálja: „nehezen hozzáférhető füzetnyi terjedelmű tanulmány”-ként minősíti Sándor Pál 1940-es *Az igazi József Attila* című munkáját (781. t.). A jegyzet is megfeledekzik róla: ez a felettebb problematikus és az elmúlt évtizedekben több bírálattal is illetett doktrinér írás bizony újra megjelent, könnyen hozzáférhető Sándor Pál *Az ár ellen* c. 1970-es tanulmánykötetében, együtt a szerző néhány más, „irodalmi” munkájával.

Remélem nem veszi kötözködésnek az olvasó, illetve a szerkesztő (s munkatársainak, lektorának köre) e néhány bírálatot. De hát végül is tisztázni kellett volna az olyanfajta apróságokat is: akarja-e közölni a jegyzetapparátus az eredeti cikkek későbbi (legelső vagy legutolsó) kötetbeli publikálásának adatait vagy sem; illetve ha „igen”, ha „nem”: milyen elvek szerint.

Megnyugtató, hepiendszerű, udvariaskodó befejezésre nincs szükség. Bokor László és Tverdota György *Kortársak József Attiláról* c. hatalmas dokumentumgyűjteménye kritikátörténetileg, textológiai, módszertani és filológiai szempontból egyaránt igényes, példászerű munka. Tanulni lehet tőle, döntően pozitívumokat. Ami pedig a továbbiakat illeti, ajánlatosnak tartom, hogy meggyorsítsuk a két világháború közötti baloldali, progresszív gondolkodás jelentős személyiségei szövegeinek gyűjteményes kiadását (pl. Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán, K. Havas Géza, Ignótus Pál, Kovács Imre, Nagypál István, Révai József, Szabó Zoltán, Szélpál Árpád, Veres Péter stb.). Szükség lenne Bálint György *A toronyőr visszapillant* c. kétkötetes gyűjteményének kiegészítésére, esetleg egy 3. kötettel, amelynek segítségével végre a „majdnem” (ha nem *a*) teljes Bálint-kiadás is realizálódhatna. Erre – friss marxista örökségről lévén szó – felettébb szükség van, s nemcsak a Koczkás Sándor és Magyar

István szerkesztői munkája óta (a 2. kiadás 1966-ban jelent meg, azóta volt néhány változtatlan utánnomás) napvilágra került, fellelt Bálint-írások növekvő száma miatt, hanem a kétkötetes válogatásból, 20–25 évvel ezelőtt – különböző okok miatt – kimaradt írások időszerűsége alapján is. S végül fölvetem: nem érné-e meg egy évtized múlva – de már most nekikészülődve – egy negyedik, kiegészítő kötettel lezárni a *Kortársak József Attiláról* c. mostani kiadványt. Feltételezhető ugyanis, hogy a 80-as évek második felében – a József Attila-filológia és az eszméletörténeti kutatások megélénkülése idején – még számos „új” szövegre is lelnek a kutatók, s a meglévők, a 3 kötetben közreadottak „kapcsolattörténete”, értelmezése szintén megnyugtató (ha nem is végleges, mert ilyen a tudományban lehetetlen) lezárásra kerül. Tverdota György a legméltóbb rá, hogy megbízást kapjon e pótkötet előkészítésére és szerkesztésére.

Agárdi Péter

UNITARIANISM AND RELATED MOVEMENTS

Papers Read at the Colloquium on the Study of the 16th Cent. Radical Reformation Amsterdam, 14 May 1985, Utrecht 1986.

A Ian van Goudoever szerkesztette kötet a Foundation Bibliotheca Unitariorum gondozásában jelent meg, és zömében az ugyanezen alapítvány által rendezett konferencia anyagát tartalmazza. Ezt fájdalmas aktualitással egészíti ki egy Dán Róbertről szóló nekrológ, valamint néhány kisebb közlemény. A magyarul is tudó Jan Schippers a tanítvány meleg szavaival méltatja az oly korán elhunyt professzor munkásságát, megemlékezvén kiterjedt nemzetközi kapcsolatairól és tudományszervező tevékenységéről is. A radikális reformáció jegyében született művek rövid annotációja és a mellékelt bibliográfia komoly segítség lesz azok számára, akik meg akarnak ismerkedni Dán Róbert munkásságával. A *Communications* között két beszámolót olvashatunk Werner Erdt tollából. Az egyik a *Bibliographia (Anti-) Sociniana* című, magyar szempontból is sokat ígérő vállalkozás beindulásáról ad hírt, amely azt tűzi ki céljául, hogy felkutassa és regisztrálja mind-

azokat a munkákat, amelyek a XVI–XVIII. században socinianus szellemben íródtak, illetve a legtágabb értelemben vett Socinus-követők ellen folytattak polémiát. Ilyen értelemben a munka hasznos lesz az erdélyi unitáriusok utóéletének kutatásában is. A másik írás rövid beszámoló az 1985 júniusában Hamburgban tartott *The Influence of Unitarianism on the History of European and American Culture* c. konferenciáról, amelyen Wolfgang Deppert, Aart de Groot, Keserű Bálint, George Hunston Williams és Paul Wrzecionko tartott előadást. Ebben a rovatban Dán Róbert a szombatosság XVII–XX. századi történetének kutatására vázol fel egy tervezetet.

A tanulmányok között Theun de Vries *The Spring-Tide of the Reformation* című írása egy lelkesült esszé arról, hogy a radikális reformáció különböző áramlatai és személyiségei miképpen maradtak következetesek a reformáció nagy alakjai által elejtett eszmékhez, s hogyan

járultak hozzá a felvilágosodás eszmei előkészítéséhez.

Lech Szczucki *The Correspondence of Andreas Dudith (1533–1589)* című tanulmánya a konferencia hallgatóságához igazodóan közli a nagy magyarországi humanista életrajzát, s egy-egy rendkívül izgalmas periódus és probléma kiemelésével illusztrálja a levelezésanyag fundamentális jelentőségét. Rendkívül érdekes annak az eszmei krízisnek a körvonalazása, amelyet a különféle heterodox áramlatokkal kapcsolatot kiépítő Dudith az 1550-es évek második felében élt át, s amely a későbbi fejlemények előjátékának is tekinthető. Árnyalt képet kapunk az 1568–72 közötti periódusról, arról az időszakról, amikor a katolikus egyházban viselt méltóságáról már lemondott humanista európai méretekben is fontos polémiát folytat a svájci református teológusokkal, s amikor igen közel kerül a lengyelországi és erdélyi antitrinitáriusokhoz. Nem kevésbé érdekes annak bemutatása, hogy a különösen a lengyel Szentháromság-tagadók körében rendkívül erős szociális utópiákkal övezett szektás törekvések miképpen idegenítették el Dudith-ot e mozgalomtól is, s hogyan alakították ki radikális vallási szkepticizmusát. Kifejezetten újdonság számba megy ugyanakkor a levelezésből merített azon „adalék”, hogy élete végén Dudith rokonszenvezett a jezsuiták tevékenységével, s hogy „el fogulatlan lelkesültségüket és caritasukat szembeállította a protestánsok büszke vakmerőségével. „Ilyen részleteivel a tanulmány kitűnően alkalmas arra, hogy kedvet csináljon a Dudith-levelezés remélhetően hamarosan megjelenő kötetének kézbevételehez.

Szinte jelképesnek is tekinthető, hogy Dán Róbert, aki nem utolsósorban mint elveszettnek hitt fontos szövegek felkutatója vált híressé, utolsó „antitrinitárius” tudományos dolgozatában is egy ilyen szenzációs felfedezésről ad hírt. Szífvós utánjárás után Hamburgban, Johann Christoph Wolf, a híres XVIII. századi hebraista gyűjteményében találta meg Martin Seidel *Origo et fundamenta religionis christianae* c. munkáját. *From the Judaization to the idea of religio universalis* című tanulmányában e mű első leírását adja, s egyben kísérletet tesz eszmetörténeti helyének kijelölésére is. Mind-egy magyarul is olvasható *Az erdélyi szombato-*

sok és Péchi Simon című posztumusz monográfiájában is, így az ismertetés helyett a mű elhelyezéséhez fűzök néhány reflexiót, abban a reményben, hogy majd akad valaki, aki az elkezdett munkát befejezi. Megjegyzéseim csupán Dán Róbert leírására támaszkodnak, magát a művet nem olvastam. Aligha vitatható, hogy egy magyarországi kutató jogosan szemlélte a munkát abból a szempontból, hogy Péchi Simon felfigyelt rá. (Bár a Péchi-féle olvasat értelmezése erősen hipotetikus és problematikus: a már fogoly kancellár végül is nem vehette kézbe Seidel munkáját, s nem tudjuk, hogy konkrétan mi is keltette fel benne az érdeklődést.) Ez azonban, s az a körülmény, hogy Dán a *Mattanjah* értelmezése után nyúlt a kézirat-hoz, bizonyos mértékben determinálta szemléletét, s ezért is fogalmaz úgy, hogy Seidel műve „a hiányzó láncszem szerepét tölti be a teológiai és filozófiai szemlélet között”, illetve ezért rokoníthatta Seidel elképzelését a Lipsius-követők újszoicizmusával. Elképzelhető azonban más megközelítés is. Ha a XVI. század utolsó harmadában tevékenykedő, s az antitrinitáriusokkal valamilyen kapcsolatba kerülő gondolkodókat abból a szempontból tipologizáljuk, hogy elképzelésük mennyire tágas, mennyire univerzalisztikus, akkor a két véglet alighanem Seidel és Vehe-Glirius jelenti. Seidel *religio universalis*-ában a Dekalógus csupán azért kap kitüntetett szerepet, mert megegyezik a minden ember lelkébe beoltott természetű törvénnyel, míg Glirius odáig megy el, hogy mindenkire kiterjeszti az ótestamentumi törvényeket és rítusokat, kivéve a körülmétkedést. Budnytól kezdve Palaeologuson át az összes univerzalizmustól valamelyest is megigézett antitrinitárius ideológus e két pólus között helyezhető el. Így aztán az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Seidel műve 1572 táján, tehát jóval az 1578-ban írott *Mattanjah előtt* keletkezett, s időben megelőzi a ránk maradt Palaeologusművek nagyobbik részét is. Ebben az értelemben a görög eretnek életművét úgy is felfoghatjuk, mint a Seidelnél megfogalmazott univerzalisztikus koncepció aprólékos kimunkálását, mint kísérletet arra, hogy a koncepció egyetemességét összhangba hozza a zsidók, a mohamedánok és a keresztények vallási szokásrendszerével. Ennek a koncepciónak a szek-

tás feladását jelenti Glirius munkássága. Ily módon Dán Róbert előadásának címét meg kellene fordítani, s arról kellene beszélünk, hogy milyen eszmei átrendeződés vezetett el a religio universalistól a judaizálásig.

Jan van Goudoever dolgozata szemlét tart a legfontosabb XVI. századi antitrinitáriusok felett, s az újabb kutatási eredményekből is kinövő kérdéseket és feladatokat fogalmaz meg Dávid Ferenc, Blandrata, Glirius és a többiek

európai kontextusba illeszthető értelmezéséhez.

A fotomechanikus eljárással készült kötet helyenként küszködik a magyar nevek és címek írásával, de a radikális reformáció iránt érdeklődők haszonnal forgathatják. Reméljük, hogy az előszónak megfelelően valóban egy sorozat indító darabja lesz.

Balázs Mihály

KAZINCZY FERENC: AZ ÉN ÉLETEM

Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Szilágyi Ferenc. Magvető K. Bp. 1987. 709 l. (Nemzet és emlékezet)

Nem kis fába vágta fejszét a magyar felvilágosodás irodalma jeles kutatójának, textológusának ismert Szilágyi Ferenc. Csokonai-, Földi-kutatásaiból, nyelvészeti vizsgálódásainak mezejéről kiindulva, olyan Kazinczy-életrajzot akart konstruálni, amely egyfelől az eddigieknél hívebb, az idealizálást, önmentegtetést, „kazinczyánus” egoldalúságot mellőző pályaképpel szolgál, másfelől ama nézetet erősíti, miszerint Kazinczy Ferenc korszakának legjobb magyar prózaírója, az erdélyi emlékirat-szerzők hagyományának méltó örököse volt. S teszi azt jórészt kiadatlan, kevésbé emlegetett, még kevésbé használt szövegek segítségével. S itt mindjárt tegyük hozzá, hogy Toldy Ferenc és Váczy János mellett Czeizel János is, aki szintén csupán az első kötetig jutott, Kazinczy-monográfiájában értékesítette a Pályám emlékezete variánsait. Azonban az feltétlenül Szilágyi nem eléggé hangsúlyozható érdeme, hogy vállalkozott a kiadásra, és a népszerűsítő, nagyközönségnek szóló kiadás jellegének megfelelően jó szöveget, idézhető (és idézendő!) anyagot adott. Más kérdés, hogy sok mindent még bele lehetett volna foglalni az ismert és ismétlésnek ható anyag helyett, és több szöveg nem kiadatlan, hanem viszonylag könnyen hozzáférhető. Hanem örüljünk, ami van: legyünk hálásak Szilágyinak, hogy a realisabb és realistább Kazinczy-kép kialakítására buzdít. Filológiai jellegű előszavában Csokonai-kutatóként szól, olykor túloz is (például a Tempefőit „állandó sikermű”-nek nevezi, pedig még a Tempefőinél

jóval színszerűbb Karyoné sem, sajnos, igazán az!), ám még ennek az aspektusnak is van hozadéka. Mert ugyan kevésbé értékeli Kazinczy fordításait, s Kosztolányi évfordulós, szép, de irodalomtörténetileg messze nem perdöntő cikkére hivatkozva, az életmű nagy részének nyelvi elavultságát emlegeti, joggal hivatkozik az 1788-as Gessner-fordítás ízeire vagy a költői Herder-próza átköltésének Csokonait ihlető szerepére. Kiegészítésként: a széphalmi mester jóízű Sterne-tolmácsolása 1976-ban önálló kötetben jelent meg s aratott sikert. Molière-fordítása pedig Illyés Gyula közvetítése révén juthatott el a mai olvasó- és színházlátogató közönséghez (de a szükségesnek látszó felfrissítéstől eltekintve is magasra értékelhetjük Kazinczy erőteljes nyelvi humorát). Versei, főleg epigrammái között akad néhány antológia-darab, verses töredékeit is többre becsülhetnők, mint szokásos, s a magunk részéről nem győzzük hangoztatni Goethe-fordításainak Kölcheyig, Petőfiig ható újszerűségét, a jambikus, lebegő szabadvers sikerült próbáit. (OSzK Évk. 1974–75. Bp. 453–469.)

S ha már benne vagyunk (nem annyira a vitában, mint inkább a sok új szempontot fölvető) kutatói kísérlet mérlegelésében, hadd írjuk le: az önéletrajzok most kötetben kiadott szövegének gondos áttanulmányozása után sincs okunk feltételezni vagy megállapítani, miszerint Kazinczy a „rousseau”-ibb megoldásokat hagyta kéziratban, s egy megszelídített változa-